

Emigraatio ja maanpakolaisuus

R i i k k a N i s o n e n

”Missä kotini?” kysyy Josef Kajetán Tylin 1834 sanoittama Tšekin kansallislaulu *Kde domov můj?* Kymmenet tuhannet tšekit ja slovakit, jotka sosialismin aikana joutuivat poliittisista syistä hyvästelemään kotimaansa, kohtasivat laulun kysymyksen kodin ja kotimaan merkityksestä.

Emigraatio ja maanpakolaisuus sosialistisesta Tšekkoslovakiasta vaikuttivat monin tavoin ajan yhteiskuntaan. Päätöksentekijöille poliittisen ohjenuoran noudattaminen oli tärkeintä. Älymystön emigraatiota ei pidetty yhteiskunnallisena ongelmana eikä kulttuurin ja tieteen menetyksistä julkisesti puhuttu. Länteen paenneet emigrantit määriteltiin järjestelmän vihollisiksi. Emigranttien lännessä julkaisemaa kirjallista tuotantoa oli sosialismin aikana lähes mahdotonta saada luettavaksi ja emigranttien olemassaolo huomioitiin lähinnä propagandataroituksissa. Vasta kun emigranteille vuoden 1989 samettivallankumouksen toteututtua tarjoutui mahdollisuus palata kotimaahan, tuli emigraatiosta osa menneisyyskeskustelua. Lännessä palaavia ei kuitenkaan otettu avosylin vastaan. Taustalla vaikuttivat kommunistisen hallinnon emigranteista luoma kuva ja tavoite sulkea heidän äänensä pois julkisuudesta. Kommunistisen hallinnon diskurssi ja maailmojen erilaisuus olivat vaikuttaneet ihmisten ajatteluun. Emigrantti tiedemies Mojimír Povolný onkin todennut, että koska ihmiset muodostavat maailmansa heille relevanteista kokemuksista, on elämäkokemusten erilaisuuden ja ajallisen etäisyyden vaikutus maanpakolaisuuden ja kotimaan kommunikaatioon merkittävää.

Mitä suurempi ero relevanssien välillä oli, sitä pienempi oli mahdollisuus menestyksekkääseen keskusteluun. (Holý 2001, 65-67; Povolný 2000, 143.)

Tämän artikkelin tarkoitus on tarkastella poliittista emigraatiota ja maanpakolaisuutta sosialistisen Tšekkoslovakian historiassa. Artikkelin pohjana on pro gradu -tutkielmani, jossa tutkin tiedemiesten emigraatiota vuosien 1948 ja 1968 emigraatioaaltojen yhteydessä. Tässä kirjoituksessa laajenan näkökulmani tiedemaailman ulkopuolelle korostaen kuitenkin älymystön emigraatiota. Kahta emigraatioaaltoa vertaamalla pyrin selvittämään niiden merkittävimpiä eroja ja yhtäläisyyksiä sekä emigraation ja maanpakolaisuuden syitä eri aikoina. Miten emigraatio rautaesiripun yli onnistui ja mitkä tekijät saivat ihmiset jättämään kotimaansa taakseen?

Emigraation syitä pohditaan *työntävien ja vetävien tekijöiden* avulla. Työntävät tekijät selvittävät kotimaahan liittyviä poliittisia ja yhteiskunnallisia syitä, jotka johtivat lähtöpäätökseen. Vetävät tekijät, kuten työmahdollisuudet, taloudellinen tilanne, poliittinen järjestelmä, kohdemaan kieli ja kulttuuri sekä kohdemaahan aikaisemmin muodostuneet maahanmuuttajayhteisöt, liittyvät kohdemaan tai alueen vetovoimaisuuteen. Everett S. Lee on lisännyt vedon ja työntönteorian myös ns. *väliin tulevat esteet*, jotka vaikeuttavat emigraatiota. Väliin tulevat tai konkreettisemmin sanottuna jarruttavat tekijät voivat joko estää emigraation tai tehdä siitä hankalasti toteutettavan. Ehkä konkreettisin esimerkki väliin tulevasta tekijästä sosialismin aikaisessa emigraatiossa on Berliinin muuri, jota Tšekkoslovakiassa vastasi vuoden 1950 aikana varmistettu tarkkaan vartioitu raja, rautaesirippu, johon moni pakomatka tyrehtyi. Objektiivisten syi-

den ohella työnnon ja vedon teoriaan liittyvät niin ikään henkilökohtaiset tekijät, kuten emigrantin tiedot, taidot ja kohdemaan tuntemus. Lisäksi osa ihmisistä on toisia halukkaampia muutoksille, eikä poliittinen emigraatio aina ole pakenevan viimeinen oljenkorsi. (Lee 1969, 285-287, 290.)

Kun emigraatiota ja maanpakolaisuutta tutkitaan historiallisessa kontekstissa, on myös käsitteitä tarkasteltava ajassa muuttuvina. Lähtökohtana ovat aikalaiskäsitteet siitä, miten emigrantit ja ympäröivä yhteiskunta emigraation määrittivät. Tämä on tärkeää siksi, että ajan poliittisuus antoi käsitteelle erilaisia sisältöjä, joita vallanpitäjät kylmän sodan molemmin puolin omiin tarkoituksiinsa hyödynsivät. Emigrantteja ja emigraatiota kuvaavat käsitteet kertovat ilmiön muutoksesta ja aaltojen eroista. Tšekkoslovakialaista emigraatiota ja maanpakolaisuutta tutkineen Miroslav Trapl mukaan *emigraatiosta* on tullut väljä sateenkaarikäsite, joka ei yksin sovi selittämään kaikkia emigraation muotoja. (Trapl 2001, 96.) Aikalaiskäsitteiden pohjalta olen päättänyt jakamaan emigraatioaalto käsitteellisesti kahteen ryhmään. Maanpakolaisilla tarkoitan vuoden 1948 jälkeisiä pakolaisia ja vuoden 1968 jälkeen lähteneitä nimitän emigrantteiksi. Vaikka lähtijät olivat yksilöitä, joiden henkilöhistoria vaikutti lähdön syihin, ovat kahden aallon väliset käsite-erot perusteltavissa nimenomaan emigraatioaaltojen erilaisilla luonteilla ja motiiveilla. Niiden välisen vertailun avulla perustelen myös käsitteitä koskevaa valintaani.

Maanpakolaisuuden tausta

Vaikka poliittisen emigraation aiheuttaa aina jokin yhteiskunnallinen murros, on myös historiallisilla juurilla usein osuutensa. Poliittisen maanpakolaisuuden tradition rohkaisemana maanpakolaisuus nähtiin vaikutuskeinona yhteiskunnallisesti epävaakaassa tilanteessa. Tšekin maiden ensimmäinen laaja poliittinen maanpakolaisuus sai alkunsa Valkeavuoren taistelusta vuonna 1620. Tšekkoslovakian 1900-luvun kuuluisin maanpakolaisvaikuttaja oli kiistattomasti Tomáš Garrigue Masaryk, jonka aktiivisuus yhdessä muiden poliitikkojen kanssa

kotimaan rajojen ulkopuolella johti itsenäisen Tšekkoslovakian syntyyn ja Masarykin valintaan presidentiksi vuonna 1918. Ensimmäisen tasavallan aika päättyi, kun Tšekkoslovakiasta tuli vuoden 1938 Münchenin sopimuksen ja sitä seuranneen miehityksen seurauksena natsi-Saksan protektoraatti. Masarykin seuraaja, hänen kanssaan jo ensimmäisen maailmansodan aikaisessa pakolaisliikkeessä toiminut presidentti Edvard Beneš, jatkoi aikaisempaa perinnettä Lontoon pakolaishallituksessa. Kaksi vuotta aikaisemmin oli Beneš Masarykin hautajaisissa juhlallisesti vannonut edeltäjälleen: ”pysymme uskollisina”. Benešin pakolaishallitus jäi menestyksessään kuitenkin Masarykin aikaisemman pakolaishallituksen varjoon ja Tšekkoslovakian toisella, Klement Gottwaldin johtamalla Moskovon pakolaishallituksella, oli suurempi vaikutus maan tulevaisuuteen. Münchenin sopimuksen aiheuttaman, lännen passivisuuteen kohdistuneen, pettymyksen ja Moskovon pakolaishallituksen ylläpitämien idänsuhteiden vuoksi katseet kääntyivät jo sodan aikana kohti Neuvostoliittoa. (Korbel 1977; 12-19; Trapl 2000; 36-37; Sayer 1998; 25; Krejčí 2001, 68-69.)

Tšekkoslovakian sodanjälkeisestä linjasta päätettiin toukokuussa 1945 Košicen kaupungissa laaditussa hallitusohjelmassa, jossa sovittiin mm. Tšekkoslovakian laillisista puolueista. Vasemmistosuuntaus sai vahvan otteen ja oikeisto-oppositio kiellettiin täysin. Sodan jälkeinen tilanne vahvisti kommunistien suosiota ja puolue voitti vuoden 1946 vaalit. Järjestysvalta ja tiedotusvälineet kerääntyivät yhä selvemmin kommunistien käsiin. Halluskriisiä hyödyntäen puolue toteutti vallanvaihdoksen helmikuussa 1948 eikä presidentti Beneš pystynyt pitämään Masarykille antamaansa lupausta demokraattisen Tšekkoslovakian säilyttämisestä.

Vallanvaihdosta pakoon

Kommunistien voittoa helmikuuta seurasi laajamittaiset puhdistukset, jotka ulottuivat niin kulttuuriin, korkeakouluihin, tiedotusvälineisiin kuin myös kommunistisen puolueen sisälle. Vallitsevassa tilanteessa yhä useampi yhteiskunnan vaikutta-

Kuvanveistäjä Olbram Zoubekin muistomerkki Mukl muistuttaa Prahassa kommunismin aikaisesta emigraatiosta ja kommunismin lukuisista uhreista. (kuva: Katka Sornová)

ja päätti poistua maasta. Laiton maastapako jatkui vuoteen 1950, jolloin ns. rautaesiripulla eli tarkkaan vartioidulla rajalla varmistettiin, että rajanylityksestä tuli käytännössä mahdotonta. Lähdön taustalla oli yhteiskuntajärjestelmän raju muutos. Maanpakolaisia yhdisti lähes poikkeuksetta vahva usko demokratiaan. Suurin osa heistä oli ei-kommunististen puolueiden jäseniä, diplomaatteja ja sotilaita. Lisäksi joukossa oli toimittajia, tiedemiehiä, taiteilijoita, kirkonmiehiä ja kauppiaita. Mitä julkisemmin henkilö oli kommunisteja vastustanut, sitä suurempi oli todennäköisyys joutua puhdistusten kohteeksi. Useat ei-kommunistiset poliitikot ja yhteiskunnan vaikuttajat halusivat toimia tilanteen muuttamiseksi. Demokraattipoliitikot alkoivat suunnitella vastarintaa, jonka näyttävimmäksi ilmaukseksi laaja maanpakolaisuus muodostui. Useat älymystön edustajat pakenivat maasta toiveenaan vastarintaliike, jota länsi tukisi. Koska maanpakolaisuudesta oli määrä tulla lyhytaikainen, eivät helmikuun 1948

maanpakolaiset hyvästelleet kotimaataan lopullisesti. (Trapl 2000, 39.)

Emigraation laajuutta käsittelevät tilastot ovat poikkeavia, eikä täsmällistä lukua ole saatavissa. Yleisin arvio vuosien 1948-1951 laittomasta emigraatiosta on 60-70 000. Sen jälkeen vain pieni joukko ihmisiä onnistui ylittämään rajan. Nykyisen Tšekin alueelta tapahtunut maanpakolaisuus oli Slovakiaa yleisempää ja suhteellisesti eniten ihmisiä pakeni pääkaupungista Prahasta. Suurimmaksi osaksi vuoden 1948 maanpakolaisuus suuntautui Länsi-Saksan rajan yli länsiliittoutuneiden vyöhykkeille, josta pakolaiset toimitettiin edelleen pakolaisleirille. Saksan lisäksi myös mm. Itävallan ja Jugoslavian väyliä käytettiin pakomatkan toteuttamiseen. Matkan toteuttaminen vaati taloudellisten varojen lisäksi rohkeutta ja mielikuvitusta. (Trapl 2001, 98; Paukertová 2000, 26-27.)

Koska pakomatka oli vaarallinen toteuttaa, olivat pakenevan apuna usein henkilökohtaiset ver-

kostot: ystävät, puoluetoverit, perheenjäsenet tai erityiset ryhmät, joista osa oli perustettu ideologisista syistä auttamaan kommunistista hallintoa pakenevia ja osa toimi puhtaasti rahan tarpeesta. Väärinkäytöksiä tapahtui usein — pakenevilta huijattiin rahat, mutta pakomatkaa ei toteutettu tai pakolaisia ilmiannettiin. Tšekkoslovakian uuden hallinnon suhtautuminen laittomaan maanpakolaisuuteen oli aluksi ristiriitaista, jopa välinpitämätöntä. Maastapaan avulla puoluejohtaja Klement Gottwald ajatteli pääsevänsä eroon kiusallisista poliittisista vastustajistaan. Vuoden 1950 aikana valvontaa kuitenkin kiristettiin ja rajanylityksestä tuli käytännössä mahdotonta. Tšekkoslovakian valtiollinen turvallisuuspoliisi StB (Státní bezpečnost) keräsi tietoa etupäässä entisistä poliitikoista mutta myös muiden yhteiskunnallisten vaikuttajien jalanjälkiä pyrittiin mahdollisuuksien mukaan seuraamaan. (Slabotinský 2000, 5, 8, 14; Jirásek ja Trapl 1996, 14, 15; Jirásek 1999, 13, 16.)

Maanpakolaisten päädyttyä länsiliittoutuneiden vyöhykkeelle heidät ohjattiin tarkoitusta varten perustetuille pakolaisleireille. Tšekkosloviasta pakenneiden tilanne oli aluksi hankala, koska maata ei oltu toistaiseksi tunnustettu sosialistiseksi järjestelmäksi, eivätkä kansainväliset pakolaissopimukset siten käytännössä tšekkejä ja slovakkeja koskeneet. Tämä hankaloitti etenkin taloudellisen avun saamista. Yksittäisten pakolaisten asemaa edesauttoivat hyvät suhteet paikalliseen sotilasjohtoon. Länsi-Saksan miehitysvyöhykkeellä maanpakolaisia auttavan amerikkalaisen sotilasjohdon toiminta ei perustunut pelkästään hyväntekeväisyydelle, vaan pakolaisia käytettiin myös tiedustelutarkoituksiin. Tunnetut poliitikot ja yhteiskunnalliset vaikuttajat olivat usein muita onnekkaampia päästessään leirien sijasta paremman majoituksen tarjonneeseen ”Alaska Houseen”. Kuuluisuuden suojaa nauttineiden maanpakolaisten viisumikäsitely ja ulospääsy pakolaisleireiltä oli muita nopeampaa. (Jirásek 1999, 25-28; Kosatík 2001, 90-91; Machotka 2001, 164-166; Jirásek ja Trapl 1996, 17.)

Euroopan sodanjälkeinen tilanne hankaloitti maanpakolaisten pääsyä leireiltä tavalliseen elämään, sillä useimmat Euroopan maat olivat halut-

tomia vastaanottamaan lisää pakolaisia. Lisäksi mailla, jotka ottivat pakolaisia vastaan, oli useita ammattiin ja koulutukseen liittyviä erityisehtoja, jotka turvapaikan saaneiden tuli täyttää. Valtaosa vuoden 1948 tšekkoslovakialaisista pakolaisista toivoi pääsevänsä Yhdysvaltoihin, jonka vetovoimaisuus selittyi sekä poliittisilla että käytännöllisillä syillä. Yhdysvalloissa oli ennestään toimiva tšekkoslovakialainen yhteisö ja kaukana Tšekkosloviasta sijaitseva maa oli kokonsa ja harjoittamansa politiikan vuoksi turvallinen valinta kommunismia pakenevalle. (Paukertová 2000, 28-29.)

Vuoden 1948 maanpakolaisaallon vetävät tekijät liittyivät kiinteästi politiikkaan. Länsi ja etenkin Yhdysvallat edustivat poliittisille pakolaisille sellaisia vapautteen ja demokratiaan liittyviä arvoja, jotka Tšekkoslovakia oli sosialismiin siirtyessään maanpakolaisten näkökulmasta menettämässä. Työntävistä tekijöistä vuoden 1948 aallon edustajien kohdalla korostuvat suoran poliittiset syyt. Kommunistien voittaessa vuosia kestäneen poliittisen kilvan, olivat aktiivisimpien vastustajien nimet olleet pitkään tiedossa. Pakolaisten joukossa oli paljon ei-kommunistisia poliitikkoja ja kommunismia avoimesti vastustaneita yhteiskunnallisia vaikuttajia. Puhdistukset ja poliittisiin vastustajiin kohdistuneet poliittiset oikeudenkäynnit Neuvostoliitossa ja naapurimaissa tunnettiin etukäteen.

Kolmas vastarinta – taistelua tuulimyllyjä vastaan

Julkisuudessa tunnetuimmat maanpakolaiset korostivat asemaansa maanpakolaisina ja tekivät pesäeron emigraatioon eli kotimaan hallinnon määritelmään heistä. Tunnettu lehtimies ja kirjailija Ferdinand Peroutka arvioi itseään ja kohtalotovereitaan vuonna 1948: ”Se, joka jättää isänmaansa, jotta muualla olisi paremmin, on emigrantti. Se joka lähtee kotoa siksi, että häneltä on otettu pois mahdollisuus elää vapaasti ja vakaumuksensa mukaan, on maanpakolainen. Me olemme maanpakolaisia”. Vuoden 1948 maanpakolaiset samastivat toimintansa toisen maailmansodan aikaiseen poliittiseen pakolaisuuteen. Siitä huolimatta, että kommunis-

tien toimeenpanemat puhdistukset liittyivät ideologiin, eivätkä etnisiin tekijöihin, oli lähtökohdissa paljon yhtäläisyyksiä.

Aikalaiset pitivät kommunismin tuloa Tšekkoslovakiaan ulkoa tuotuna ilmiönä, ja monet jo natsimiehityksen aikana keskitysleireillä tai maanpakolaisuudessa eläneet rinnastivat kommunismin läheisesti sodanaikaiseen natsimiehitykseen ja totalitarismiin. Tätä taustaa vasten on ymmärrettävää, että sotien aikaisten maanpakolaisliikkeiden innoittamina he kutsuivat omaa maanpakolaisuuttaan ”kolmanneksi vastarinnaksi”. Sen vallitsevana ajatuksena oli ulkomailta toteutettava virallinen ja järjestäytyneet vastarintatoiminta, jolle lännen toivottiin tarjoavan poliittisen tukensa. Usko kommunismin lyhyeen keston sekä mahdollisuuteen vaikuttaa loppuratkaisuun yhdisti voimakkaasti poliittisia maanpakolaisia. (Čelovský 1998; Jirásek, Trapl 1996, 13; Trapl 2001, 98; Fic 2002, 9.)

Paenneet demokraattipoliitikot alkoivat organisoida vastarintaa jo pakolaisleirillä, jossa luotiin henkilöverkostoja ja perustettiin useita maanpakolaisjärjestöjä. Poliittisista maanpakolaisjärjestöistä merkittävin, eräänlainen kattojärjestö, oli vuoden 1948 jälkeen perustettu *Rada svobodného Československa* (Vapaan Tšekkoslovakian neuvosto – RSČ), jonka pyrkimyksenä oli demokraattisen Tšekkoslovakian uudelleenperustaminen ja kommunisminvastainen taistelu. Alkuaan Petr Zenklin johtama järjestö kannatti Košicen ohjelmaa eikä siksi hyväksynyt jäsenikseen vuonna 1945 kiellettyjen puolueiden kannattajia. RSČ:n poliittiset kiistat heijastivat maanpakolaisuuden laajempia ongelmia, jotka olivat alkaneet jo pakolaisleireillä. Perustavin kiistakysymys oli maanpakolaisuuden suhde Tšekkoslovakiaan. Erimielisyydet pilkkoivat tšekkoslovakialaista pakolaisliikettä, eikä maanpakolaisia yhdistävä kommunisminvastaisuus yksin riittänyt vastarintaliikkeen koossapitäväksi voimaksi. (Jirásek 1999, 73-78.)

Rinnastaessaan maanpakolaisuutensa Masarykin ja Benešin sodanaikaisiin pakolaisliikkeisiin vuoden 1948 maanpakolaiset unohtivat eroista oleellisimman: Tšekkoslovakiaa ei tällä kertaa ollut miehitetty ja ”kolmas vastarinta” suunnattiin tšek-

kien ja slovakkien itse rakentamaa järjestelmää vastaan. Lisääntyvää turhautumista syvensi tulevaisuuspohdintojen käyminen yhä epärealistisemmiksi. Kylmä sota ei ollut todellista sodankäyntiä, kuumaa sotaa. Kansainvälinen tilanne oli uusi: sota oli juuri loppunut ja Euroopan poliittisen kartan muotoutuminen oli kesken. Demokraattiset valtiot ylläpitivät diplomaattisuhteita sosialistisiin maihin, eikä pakolaisiin ja heidän toiveeseensa lännen poliittisesta avusta ja puuttumisesta kotimaan tilanteeseen kiinnitetty suurtakaan huomiota. (Trapl 2000, 41-42.)

Ferdinand Peroutka kysyi vuonna 1950 julkaisutussa maanpakolaisuutta käsitelleessä kirjoituksessaan ”Olemmeko kadottaneet itsemme maailmassa?”. Hänen mukaansa maanpakolaisuudella oli vain vähän tilaisuuksia ja paljon odottelua. Yksilöiden turhautuminen heijastui myös ”viralliseen” maanpakolaistoimintaan. Älymystön emigraatiota tutkinut Martin Jay on viitannut emigranttien ”vahingoittuneeseen elämään”, johon ei johda niinkään uuden yhteiskunnan erilaisuus ja negatiivisina koetut piirteet, vaan emigraatioon lähtömaassa pakotanut kriisi. Koska vuoden 1948 maanpakolaisten toive pikaisesta paluusta kotiin hallitsi elämää, ei sopeutuminen uuteen yhteiskuntaan ollut ensisijainen tavoite. Useita esimerkkitapauksia tarkastellessani oli nähtävissä, että voimakas usko paluuseen ja henkinen side kotimaan menneisyyteen saattoi jopa hidastaa sopeutumista. Maanpakolaisia vaivasi usein koti-ikävä, joka tuli esiin voimakkaana kritiikkinä asemamaan yhteiskuntaa kohtaan. Voikin sanoa, että maanpakolaiset elivät muistojensa kotimaisen yhteiskunnan ja uuden yhteiskunnan sekä niiden kulttuurien välimaastossa, kokematta kuuluvansa täydellisesti niistä yhteenkään. (Kosatík 2001, 136; Jay 1986, 123.)

Vaikka vuoden 1948 maanpakolaiset epäonnistuivatkin tavoitteessaan rakentaa yhtenäinen ja toimiva vastarintaliike, saavuttivat he suuremman menestyksen toisessa tulevaisuuteen suuntautuneessa päämäärässään vaalia tšekkiläistä kulttuuria, historiaa ja perinteitä. Tätä tavoitetta silmällä pitäen ulkomaille perustettiin useita tieteen ja kulttuurin järjestöjä, joista tunnetuin oli Yhdysvalloissa

1958 perustettu tieteen ja taiteen järjestö SVU (*Spo- lečnost pro vědy a umění*), jonka peruseriaatteenä oli edistää jäsentensä välisiä suhteita ja tarjota emigranteille yhteinen foorumi tieteen ja kulttuurin vapaaseen kehittämiseen. Tšekkoslovakian kulttuuriperinnön, jonka kommunismin pelättiin täydellisesti romuttavan, vaaliminen heijastui voimakkaasti useiden maanpakolaisten ajatuksissa. Yhdysvaltoihin emigroitunut historioitsija Otakar Odložilík kirjoitti vuonna 1951:

”Kuten huomasin ennen Prahasta lähtöäni, meidän ensimmäinen tehtävämme on pitää elossa Tšekkoslovakian muisto sellaisena kuin se oli ennen sen silpomista vuonna 1939 ja ennen sen integroitumista neuvostoliittolaiseen leiriin 1948. Tällä en halua väittää, että kaikki oli ollut täydellistä vuosien 1918 ja 1939 välillä. Mutta noiden 20 vuoden aikana meidän maineemme oli ihan hyvä, eikä koskaan tarvinnut hävetä kun joku kysyi kansalaisuuttasi”. (SVU Directory 1992, 3-4; Jirásek, Trapl 1996, 47-53; Winters 1991, 167.)

Päämäärien saavuttamiseksi maanpakolaisten tavoitteena oli vedota kotimaahan jääneiden ihmisten muistiin, Masarykin aikaiseen demokratian perinteeseen, jonka avulla toisinajattelun toivottiin säilyvän myös kommunistisen hallinnon sisällä. Tavoite oli vaikea täyttää, koska Tšekkoslovakian hallinnon virallinen käytäntö oli täysin vastakkainen. Historiankirjoituksessa tietyt menneisyyden tapahtumat ja merkkihenkilöt haluttiin sivuttaa merkityksettöminä, eikä Masarykista ja demokratian perinnöstä puhuttu. Koska kommunismi ei kuitenkaan koskaan onnistunut täydellisesti ulottamaan sanomaansa yksityisimmälle alueelle, tuli siitä se tila, johon maanpakolaisuuden vaikutus saattoi ainakin jossain määrin ulottua. Esimerkkinä kodin ja maanpakolaisuuden välisestä kommunikaatiosta olivat maanpakolaisjulkaisut, joita etenkin 1960-luvulla, rangastusten lievennyttyä, salakuljetettiin Tšekkoslovakiaan ja joiden kautta toisinajattelijat saattoivat tutustua maanpakolaisten ajatuksiin. Naapurimaista Puolasta ja Unkarista poiketen tšekkoslovakialaisen maanpakolaisuuden ja kotimaan välinen kommunikaatio oli erittäin vähäistä. Useat maanpakolaiset kieltäytyivät ylläpi-

tämästä suhteita Tšekkoslovakian sosialistisen hallinnon virallisiin edustajiin, eikä yhteydenpito koskaan johtanut kestävään kanssakäyntiin. Kumpikin osapuoli suhtautui toiseen epäluuloisesti (ks. Havránek 2002).

Rajallisen yhteydenpidon vaikutus näkyi erityisen tuntuvasti vuonna 1968. Prahän kevään ja Tšekkoslovakian miehityksen vuodesta tuli käännekohta tšekkoslovakialaisessa maanpakolaisuudessa. Vuoden 1948 maanpakolaiset ottivat Prahän kevään vastaan ristiriitaisin tuntein, eikä muutosprosessille osattu asettaa suuria toiveita. Viimeistään miehityksen jälkeen saattoivat ikääntyneet maanpakolaiset haudata toiveensa kotimaan tilanteen muuttumisesta. Tšekkoslovakian miehitys johti uuteen emigraatioaaltoon, mutta kadotetun yhteyden ja maailmankuvan erilaisuuden vuoksi ei vuoden 1948 maanpakolaisten ja vuoden 1968 emigranttien kohtaaminen ollut yksinkertainen.

Pettymystä pakoon

Toisen tarkasteltavan emigraatioaallon taustalla olivat tšekkoslovakialaisen yhteiskunnan muutokset 1960-luvulla. Josef Stalinin ja Klement Gottwaldin kuoltua oli Tšekkoslovakian hallinnon tiukin vaihe ohitettu. Merkittävin muutos sai alkunsa 1960-luvun alussa, kun maassa alkoi talouden ja kulttuurin alueelta kipinänsä saanut, vuonna 1968 myös poliittiseen päätöksentekoon ulottunut Prahän kevään vapautumiskehitys. Matkustusrajoitusten poistuessa rautaesiripun merkitys väheni ja matkoista länteen tuli suosittuja. Ihmiset olivat uteliaita tutustumaan vieraisiin maihin ja kulttuureihin, sekä vertailemaan elintason, tieteen ja tekniikan kehityksen eroja lännen ja idän välillä. (Pousta 2001, 13.)

Tšekkoslovakia oli edelleen tiukasti Neuvostoliiton vaikutuspiirissä, eivätkä muut sosialistiset maat hyväksyneet Prahän kevään uudistuksia. Varsovan liiton viiden armeijan joukot miehittivät Tšekkoslovakian elokuussa 1968. Prahän kevät jäi siten lyhytkestoiseksi kokeiluksi, jonka vaikutukset olivat kuitenkin ehtineet vaikuttaa ihmisten asenteisiin. Tšekkoslovakian miehitys oli valtava petty-

mys suurimmalle osalle kansaa, ja maan kulttuurielämälle puhdistuksilla oli lähes lamaanuttava vaikutus. Puhdistusten kohteiksi joutuneet menettivät usein työnsä ja yhteiskunnallisen asemansa. Vankilatuomiot olivat yleisiä ja yleensä puhdistusten kohteelle osoitettiin jokin ruumiillinen, huonosti palkattu työ. Miehistystä vuosina 1969-1970 seurannut normalisointi sai yhä useammat ihmiset jättämään kotimaansa. Työntävistä tekijöistä päällimmäisin oli miehityksen aiheuttama pettymys ja normalisointia seuranneiden puhdistusten seuraukset. Erona vuoden 1948 maanpakolaisiin emigrantit ajattelivat jättävänsä kotimaansa lopullisesti taakseen. Ota Ulčin kyselytutkimuksen mukaan emigrantit korostivat pettymystä järjestelmään ja pelkoa vanhan jatkumisesta. Muutosta ei pidetty todennäköisenä ja ihmiset näkivät tulevaisuuden tarjoamat haasteet rajallisina. (Kosová 2000, 103; Ulč 2000, 32-34.)

Tšekkoslovakian miehitystä seurannut emigraatioaalto oli aikaisempaa maanpakolaisuutta huomattavasti laajempi. Vuosina 1968-1969 noin 104 000 ihmistä päätti jättää kotimaan taakseen. Emigraatio koostui sosiaalisesti aikaisempaa moninaisemmasta joukosta, jossa älymystön, ja etenkin poliitikkojen, määrä oli vähäisempi. Pavel Tigrid jakaa vuoden 1968 emigrantit kolmeen pääryhmään: ensimmäisen ryhmän muodostivat ei-kommunistit, joita kotimaan hallinto oli vainonnut vuoden 1948 jälkeen ja joista useimmat olivat suunnitelleet lähtöä pitkään onnistumatta siinä. Toinen ryhmä koostui asiantuntijoista ja nuorista uransa alussa olevista ihmisistä, joiden tulevaisuudennäkymät Tšekkosloveniassa olivat pessimistisiä. Prahan kevään kukistuminen oli heille voimakas pettymys, joka yhdistyi pelkoon työn ja aseman menetyksestä. Viimeisen ryhmän muodostivat ns. reformikommunistit, joista useat olivat kommunistisen puolueen virkailijoita tai aktiivijäseniä, lehtimiehiä, kustantajia, kirjailijoita ja yliopistoprofessoreita. Tämä ryhmä oli lukumääräisesti pienin, mutta tässä yhteydessä merkittävin edustaessaan nimenomaan poliittista emigraatiota. (Tigrid 1990, 92; Trapl 2000, 40.)

Poliittinen emigraatio muotoutui hitaasti miehi-

tyksen jälkeen. Useat emigraatiota harkinneet odottivat tilanteen varmistumista, joka tapahtui viimeistään vuonna 1969, kun Alexander Dubček ensin huhtikuussa erotettiin puoluejohtajan paikalta ja myöhemmin syyskuussa nimitettiin suurlähettilääksi Turkkiin — askel, joka käytännössä tarkoitti Dubčekin tahallista eristämistä kotimaan politiikasta. Miehistys ja normalisointi johtivat kulttuurielämän puhdistuksiin ja työnsivät maasta useita menestyneitä kirjailijoita ja kulttuurivaikuttajia. Vaikka sosialistisen Tšekkoslovakian hallinto epäilemättä pelkäsi laajaa emigraatiota ja sen taloudellisia seuraamuksia, suhtauduttiin tunnettujen toisinajattelijoiden emigraatioon täysin vastakkaisesti. Toisinajattelun pelättiin vaikuttavan ihmisten ajatteluun ja emigraatio tarjosi ratkaisun ongelman poistamiselle. Normalisoinnin aikaisissa puhdistuksissa noin 200 kirjailijaa asetettiin suoran julkaisukiellon alle. Kiellettyjen kirjailijoiden ainoaksi julkaisuväyläksi jäivät tämän jälkeen *samizdat* -julkaisut ja ulkomailla julkaiseminen. Useat tilanteeseen turhautuneet kirjailijat päätyivät emigraatioon, jonka lisäksi useita kirjailijoita painostettiin emigroitumaan kiellettyymällä myöntämästä paluuvuissumia ulkomailla vierailleille kirjailijoille. Kielvivaikeuksista ja kulttuurieroista huolimatta monet tšekkikirjailijat pystyivät rakentamaan ulkomaille uuden kirjallisen maailmansa ja saavuttamaan paikallisen yleisön luottamuksen. Tunnettuihin emigroituneisiin tšekkikirjailijoihin kuuluivat mm. Milan Kundera, Ludvík Vaculík, Pavel Kohout, Arnošt Lustig ja Josef Škvorecký. Emigrantikirjailijat perustivat länteen useita emigranttikustantamoita, joista tunnetuimmat olivat vuonna 1971 Kölniin perustettu Index ja samana vuonna Torontoon perustettu Publishers 68. Ne julkaisivat myös kotimaahan jääneiden kiellettyjen kirjailijoiden teoksia. Yhteistyö kotimaan kanssa kuvaa muuttunutta tilannetta; vaikka vankeusrangaistukset olivat edelleen yleisiä, ei yhteistyö emigranttien kanssa enää ollut hengenvaarallinen riskinotto, eikä toisen aallon emigranteilla ollut yhtä voimakkaita ideologisia syitä kieltäytyä yhteistyöstä kotimaan kanssa. (Hájek 1991, 189-190; Sayer 1998, 261; Šeflová 1993.)

Kirjailijoiden lisäksi 1960-1970-lukujen puhdis-

tukset kohdistuivat rajusti myös korkeakouluihin ja niissä erityisesti historioitsijoihin, joiden odotettiin osallistuvan yhteiskunnan normalisointiin. Korkeakouluihin suunnattujen puhdistusten kautta yliopistoista erotettiin pelkästään vuosien 1969-1970 aikana yli 900 opettajaa. Opetusministeri Jaromir Hrbekin mukaan neuvostovastaiset opiskelijat olivat kampanjoineet marxismi-leninismiin ja proletaarisen internationaalin kannattajia vastaan, jonka tuloksena 90% marxilais-leniniläisen instituutin opettajista oli ”pettänyt ideologian periaatteet”. Vallanpitäjille tärkeä historiatiede joutui korkeakouluissa erityisen tarkkailun alle koska tutkimuksen tuli olla osa virallista propagandaa. Prahan kevään aikana historioitsijat olivat ainakin osittain vapautuneet tutkimukselle asetetuista ideologisista vaatimuksista. Kehitystä on Skillingin mukaan liioitellusti kuvattu ”historioitsijoiden vallankumoukseksi”. Miehistyksen jälkeen historiankirjoitus aiottiin palauttaa vanhoille uomille, ideologian levittämisen välikappaleeksi. Useat oikeudenkäyntien uhkaamat historioitsijat päätyivät emigraatioon. (Hanzal 1999, 79, 105; Pousta 2001, 21; Renner 1989, 100; Skilling 1989, 104-105.)

Vuoden 1968 seurauksen poliittisen emigraation työntäviin ja vetäviin tekijöihin kuuluivat usein ammatinharjoittamiseen liittyvät syyt, lännen tarjoamat mahdollisuudet ja kommunistisen hallinnon ammatinharjoittamista rajoittava politiikka. Prahan kevään aktivistit joutuivat vastuuseen tekemisistään ja moni joutui maksamaan aikaisemmasta aktiivisuudestaan työn menetyksenä. Jos tiedemies tai kirjailija ei saanut harjoittaa ammattiaan, tuli emigraatiosta tilanteeseen usein ainoa ratkaisu. Vuoden 1968 jälkeen käytännön rajanylitys oli huomattavasti helpompaa kuin vallanvaihdosta seuranneina vuosina. Kansainvälinen tilanne oli muuttunut ja pakolaisia otettiin helpommin vastaan. Lännessä Prahan kevään kukistamiseen suhtauduttiin pääosin tuomitsevasti. Sitä pidettiin epäoikeudenmukaisena sekaantumisenä pienen maan sisäiseen, ja lännen näkökulmasta toivottavaan, kehitykseen. Toisaalta useissa länsimaissa vallalla ollut vahva vasemmistosuuntaus aiheutti emigranttien näkökulmasta paradoksaalisen tilanteen. Kommunismia

pakenevien emigranttien oli vaikea ymmärtää vaatimuksia, jotka tähtäsivät vallankumoukseen ja sitä myötä järjestelmään, jonka Prahan kevät oli halunnut muuttaa. (Krejčí 1998, 94.)

Tšekkoslovakian miehitystä pakenevilla emigranteilla oli aikaisempaa laajempi valinnanmahdollisuus kohdemaata päätettäessä. Vetovoimaisia olivat etenkin Länsi-Euroopan taloudellisen korkeasuhdanteen maat, joihin korkeasti koulutetut tšekit ja slovakit toivottiin tervetulleiksi. Yksittäisistä maista suosituimpia olivat Sveitsi ja Ruotsi. (Paukertová 2000, 28; Kofalka 1996, 130.) Vuoden 1968 emigrantit eivät yleensä olleet poliittisesti aktiivisia eivätkä emigrantit perustaneet RSE:n kaltaista keskusjärjestöä. Kommunismissa hallinnossa eläneinä he olivat pettyneet ja kyllästyneet käytännön politiikkaan ja vain harvat kiinnostuivat olemassa olevista poliittisista maanpakolaisjärjestöistä. Emigranteja yhdistävä toiminta keskittyikin etupäässä kulttuuriin. Vuoden 1968 emigrantit perustivat useita kirjailijaklubeja, kirjakauppoja, lehtiä ja kustantamoita, joiden puitteissa järjestettiin erilaisia luentoja ja keskustelutilaisuuksia. Halukkuutta liittyä olemassa oleviin poliittisiin maanpakolaisjärjestöihin vähensi luultavasti myös vuoden 1948 emigranttien kriittinen suhtautuminen uusiin tulijoihin, joita usein pidettiin bolševikkeinä. Aikaisemman maanpakolaisuuden edustajien oli usein vaikea ymmärtää, etteivät kaikki sosialistisessa järjestelmässä eläneet suinkaan olleet kommunisteja. Vuoden 1968 emigrantit onnistuivat paremmin siinä, mitä heidän edeltäjänsä olivat vuosikausia yrittäneet. Emigranteilla oli nyt puolellaan lännen tuki ja julkisuus, jonka myötä Tšekkoslovakian asia sai aikaisempaa huomattavampaa julkisuutta. Tšekkoslovakian miehitystä pakenevat otettiin vastaan aikaisempaa halukkaammin ja emigranteilla oli lännessä tulevaisuuden kannalta tärkeitä ovia avoinna. (Krejčí 1998, 132; Tigrid 1990, 97-98.)

Pavel Tigridin mukaan emigraatioaaltojen perustava ero, ensimmäisen aallon poliittinen aktiivisuus ja toisen aallon passiivisuus, on yllättävää. Edellytykset vastarintatoiminnalle olivat täysin vastakkaiset kuin itse käytäntö. Siinä missä maanpakolaisilla ei menestyksekkäimpinäkään hetkinä ol-

Yksityiskohta Zoubekin muistomerkistä. (kuva: Katka Sornová)

lut lännessä todellista tukijaa, oli toisen aallon emigranttien tilanne täysin toinen - tukijoita oli kaikkialla maailmassa. Tigridin mukaan molemmat emigraatioaalot kylläkin syntyivät poliittisesta kriisistä, mutta ensimmäisen aallon edustajat pakenivat maasta poliittisten vastustajiensa pakottamina. Toisen aallon edustajat pakenivat omia ”tovereitaan, puoluetovereitaan ja luokkaveljiään”. Siinä missä vuoden 1948 maanpakolaisuus suunnattiin systeemiä ja ideologiaa vastaan, vuoden 1968 emigraatio kyllä kritisoi hallintoa ja halusi uudistaa sitä, mutta ei milloinkaan vastustanut itse ideologiaa. (Tigrid 1990, 98.)

Kahden aallon emigrantteja – jälleen yhdessä maailmassa

Edellä on tarkasteltu kahta emigraatioaaltoa, jotka saivat alkunsa kahdesta merkittävästä yhteiskunnallisesta muutoksesta Tšekkoslovakiassa. Vaik-

ka Tšekkoslovakiassa hallinnon näkökulmasta kaikki kotimaasta paenneet olivat emigrantteja, jotka lähtivät länteen rahan ja menestyksen toivossa, osoittaa historiallinen tarkastelu erilaisten yhteiskunnallisten kriisien tuottaneen myös sosialismin viitekehyksessä erilaisia emigrantteja ja emigraatioaaltoja. Runsaaslukuisimmat olivat tarkastelemani vuosien 1948 ja 1968 jälkeiset aallot, jotka poikkesivat toisistaan paitsi sosiaalisen rakenteensa, myös sisältönsä puolesta. Vaikka yksittäisillä ihmisillä oli lähtöön myös lukuisia henkilökohtaisia syitä, voidaan *en masse* alkunsa saaneet emigraatioaalot kuitenkin nähdä omina kokonaisuuksinaan. Tutkimani kahden aallon perustavimmat erot tukevat käsitteellistä valintaani. Maanpakolaiset ja emigrantit määrittivät itse asemansa sitä kautta, mitä pakeneminen tekona heille merkitsi. Älymystön emigrantteja yhdistivät molemmissa emigraatioaaltoissa poliittiset syyt: voimakas osallistuminen yhteiskunnalliseen toimintaan johti ongelmiin hallinnon

kanssa ja emigraatiosta tuli heille mahdollisuus paeta puhdistuksia. Erot kahden aallon välillä liittyivät pakenevien taustaan ja siihen, mitä lähdöllä tavoiteltiin. Vuoden 1948 vallanvaihdosta seurannut maanpakolaisuus koostui vastarintaa suunnitelleista antikommunisteista. Vuoden 1968 Tšekkoslovakian miehityksen jälkeinen aalto taas koostui laajemmasta ja hajanaisemmasta joukosta ihmisiä, jonka ulkomaille työnsivät runsaslukuisemmat ja moninaisemmat syyt. Kahden emigraatioaallon välillä oli pitkä aikaväli, joka jo sellaisenaan toimii eroa selittävänä tekijänä. Emigrantit edustivat eri sukupolvia, joiden maailmankatsomus oli muodostunut erilaisista aineksista.

Vuoden 1948 vallanvaihdosta seuranneen aallon emigraatioon johtaneet syyt ovat toista aaltoa selvemmin esillä. Varsinaisen vallanvaihdoksen taustalla oli emigraatioon johtaneita syitä, jotka liittyivät puhdistusten pelkoon ja ammatinharjoittamiseen. Vapauden- ja jopa hengenmenetykseen liittyviä pelkoja voidaan pitää työntävistä tekijöistä voimakkaimpina. Pakeneminen oli vaikea päätös, koska rajanylitys oli riski ja pakolaisleirillä vietetty aika oli vaikea kokemus. Ensimmäisen aallon maanpakolaisuudesta piti tulla vastarinnan ja vaikuttamisen muoto. Maanpakolaisen tuli olla Masarykin hengenheimolainen, väsymätön roolissaan. Kotimaa, kansa ja sen kulttuuri olivat lähes pyhiä asioita, joiden puolesta koko poliittisen (virallisen) maanpakolaisuuden tuli tapahtua. Ensimmäistä maanpakolaisuutta voidaan kuvata kansallishenkiiseksi – siihen ei virallisesti liittynyt mitään nomadimaista. Ulkomaille lähdettiin taistelemaan oman kansan vapauden puolesta ja maanpakolaisuudesta oli tarkoitus tulla lyhytkestoinen. Vuoden 1948 maanpakolaisuus ei onnistunut tärkeimmässä poliittisessa tehtävässään. Kotimaan tilanteeseen sen oli yksin mahdotonta vaikuttaa, sillä keinot puuttuivat.

Vuoden 1968 jälkeinen aalto sai alkunsa pettymyksestä ja ilmaisunvapauden rajoittamisesta Tšekkoslovakian miehityksen ja normalisoinnin yhteydessä. Toisen aallon emigranttien maailmankatsomuksen rakennusaineena oli Tšekkosloveniassa 20 vuotta vallinnut sosialismi. Länteen lähtevien matkaväenään oli taistelun sijasta miehityksen aiheutta-

ma syvä pettymys. Vuoden 1968 emigrantit eivät astuneet aikaisemmilta maanpakolaisilta perittyihin saappaisiin jatkamaan maanpakolaisuuden perinnettä. Siinä missä ensimmäisen aallon maanpakolaiset olivat lähteneet kotimaastaan, joka vuoteen 1948 asti oli kiinteä osa länttä, oli nuoremman polven emigranttien historiallisena taustana 1930-luvun taloudellinen lama, toinen maailmansota ja sitä seurannut vallanvaihdos. Ratkaisevan pettymyksen heille aiheutti Prahan kevään päättänyt Tšekkoslovakian miehitys, joka sai useat ihmiset kääntämään katseensa kohti poliittista länttä. Toisen emigraatioaalto ei enää perustunut poliittisille tarkoituksiperille, vaan rakentui suhteessa nykyhetken toivottomuuteen. Lähtijöiden runsaslukuisesta joukosta kasvoi protesti vallanpitäjiä ja miehittäjiä kohtaan.

Kun aikaa kului tarpeeksi, joutuivat kaikki emigrantit pohtimaan asemaansa maanpakolaisina, emigrantteina tai pakolaisina ja etsimään identiteetilleen uusia rakennuspuita. Kohdemaan kulttuuri vaikutti heihin ja emigranttien identiteettiä onkin osuvasti kuvattu elämäksi kahden kulttuurin välissä. Nekin, jotka elivät riittävän kauan nähdäkseen vuoden 1989 muutoksen ja halusivat palata, näkivät kotimaansa nyt eri näkökulmasta, mihin maanpaossa vietetyt vuodet olivat vaikuttaneet.

Emigraatio oli jaettu kohtalo, asia, joka yhdisti Tšekkosloveniasta paenneita. Se vaati ihmiseltä vaikean, aktiivisen päätöksen ja rohkeutta siirtyä uuteen kulttuuriympäristöön. Päätös edellytti valmiutta muutokseen, joka ei automaattisesti ollut hyvä eikä paha. Varmaa oli ainoastaan emigraation mukanaan tuoma muutos. Tšekinjuutalaisen kirjailijan Arnošt Lustigin määritelmän mukaan emigrantti on “kotona kuin kala vedessä, mutta maanpakolaisuudessa hän löytyy yllättäen kuivalta maalta. Ympäristö, ihmissuhteet, ystävät ja puut, ruoka, laulut – kaikki on toisenlaista. Ehkei hyvää eikä pahaa, mutta selvästi erilaista. Kieli ei ole ihmisen unien kieli”. Parhaimmillaan maanpakolaisuus voi olla uusi mahdollisuus, jolla on onnellinen loppu: “Joskus kirjailija maanpaossa saa nousta kuin Fenix -lintu tuhkasta. Tietenkään se ei ole helppoa, eikä tarkoitettu heikoille tai hengettömille”. (Lustig 1996, 138, 140.)

Lähteet

Haastattelut

Havránek, Jan, historian professori, Kaarlen yliopisto, Praha. 9.4.2002.

Kirjallisuus

Čelovský, Bořivoj (1998), *Emigranti. Dopisy politických uprchlíků z prvních let po vítězném únoru 1948*. Ostrava: Nakladatelství Tilia.

Fic, Victor Miroslav (2002), *Československá strana národně sociální v exilu. Nástin vývoje její organizační struktury a strategie boje za demokracii ve vlasti: 23. únor 1948- 16. březen 1990*. Prameny a studie k dějinám československého exilu 1948-1989, Svazek 5. Brno: Nakladatelství Prieus.

Hájek, Igor (1991), Traditions of Czech Literature: Curses and Blessings. — *Czechoslovakia 1918-1989. Seventy Years of Independence*. Ed. Skilling, Gordon H. Oxford: Macmillan, 177-195.

Hanzal, Josef (1999), *Cesty české historiografie 1945-1989*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.

Holý, Ladislav (2001), *Malý český člověk a skvělý český národ, národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Jay, Martin (1986), *Permanent Exiles. Essays on the Intellectual Migration from Germany to America*. Columbia University Press.

Jirásek, Zdeněk (1999), *Československá pouťorová emigrace a počátky exilu, Prameny a studie k dějinám československého exilu 1948-1989*, Svazek 2, Brno: Nakladatelství Prieus.

Jirásek, Zdeněk, Trapl, Miloš (1996), *Exilová politika v letech 1948-1956*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia a nakladatelství Moneta - FM.

Korbel, Josef (1977), *Twentieth-Century Czechoslovakia. The Meaning of Its History*. New York: Columbia University Press.

Kořalka, Jiří (1996), Češi v Německu. - Češi v cizině 9. — *Narodopisná knižnice*. Ed. Brouček, S. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 121-132.

Kosatík, Pavel (2001), *Ferdinand Peroutka. Pozdější život (1938-1978)*. Praha: Paseka.

Kosová, Lenka (2000), Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku. — *Češi za hranicemi, Na přelomu 20. a 21. století, symposium o českém vystěhovalectví,*

exulantství a vztazích zahraničních česků k domovu 29.-30. června 1998. Eds. Hrubý, K & Brouček, S. Praha: Univerzita Karlova.

Krejčí, Jaroslav (2001), *České křížovatky, Osm pohledů na naše proplouvání přejemi soudobých dějin*, Praha: ELK Nové směry sv. 2.

Krejčí, Jaroslav (1998), *Mezi demokracií a diktaturou. Domov a exil*. Olomouc: Votobia.

Lee, Everett S (1969), A Theory of Migration. — *Migration*. Ed. J.A. Jackson. Cambridge: Cambridge University Press, 282-297.

Lustig, Arnošt (1997) *Literatura, vězení, exil. Sborník příspěvků z konference Literatura ve vězení a exilu - vězení a exil v literatuře. 29.2-2.3.1996*. Praha: Adace Readers International a české centrum mezinárodního PEN klubu, 144-151.

Machotka, Otakar (2001), *Mezi domovem a exilem*. Praha: Maroli.

Paukertová, Libuše (2000), Několik základních údajů o odchodech z československa, 1948-1991. — *Češi za hranicemi, Na přelomu 20. a 21. století, symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních česků k domovu 29.-30. června 1998*. Eds. Hrubý, K & Brouček, S. Praha: Univerzita Karlova.

Pousta, Zdeněk (2001), Akční program KSČ z roku 1968 a vysoké školy. — *Česká věda a pražké jaro 1963-1970, Sborník z konference*. Eds. Svobodný, P & Zilynska, B. Praha: Ústav dějin- archiv UK, 11-23.

Povolný, Mojimír (2000), Mluvim k vám: komunikace mezi exilem a domovem 1948-1989. — *Češi za hranicemi, Na přelomu 20. a 21. století, symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních česků k domovu 29.-30. června 1998*. Eds. Hrubý, K & Brouček, S. Praha: Univerzita Karlova, 141-145.

Renner, Hans (1989), *A History of Czechoslovakia Since 1945*. Great Britain: Routledge.

Sayer, Derek (1998), *The Coasts of Bohemia. A Czech History*. Princeton: Princeton University Press.

Šeflová, Ludmila (1993), *Knihy českých a slovenských autorů vydané v zahraničí v letech 1948-1978 (exil) bibliografie*. Brno: Nakladatelství Doplněk.

Skilling, Gordon H. (1989), *Samizdat and Independent Society in Central and Eastern Europe*. Ohio: Ohio State University Press.

Slabotinský, Radek (2000), *Do exilu s převaděči*. Brno: Prieus.

SVU Directory (1992). — *History, Organization and*

- Biographies of members*. Eds. Rechcigl, E & Rechcigl, M. Washington DC: SVU Press.
- Tigid, Pavel (1990), *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha: Prostor.
- Trapl, Miloš (2000), Česká politická emigrace ve 20. století 1914-1989. Srovnání generací. — *Češi za hranicemi, Na přelomu 20. a 21. století, symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních česků k domovu 29.-30. června 1998*. Eds. Hrubý, K & Brouček, S. Praha: Univerzita Karlova, 36-44.
- Trapl, Miloš (2001), Problémy výzkumu exilu let 1948-1989. — *Deset let soudobých dějin, jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. Sjezdu českých historiků*. Eds. Kocian, J & Tůma, O. Praha: USD AV ČR, 94-101.
- Winters, Stanley B. (1991), Otakar Odložilík's American Career: The Uneasy Self-Exile of a Czech Historian, 1948-1973. — *Großbritannien, die USA und die böhmischen Länder 1848-1938*. Eds. Schmidt-Hartmann, E & Winters, S.B. Vorträge der Tagungs des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 2. bis 6. November 1988. München: Oldenbourg Verlag, 153-169.
- Ulč, Ota (2000), Profil a motivy uprchlíků poslední komunistické vlny. — *Češi za hranicemi, Na přelomu 20. a 21. století, symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních česků k domovu 29.-30. června 1998*. Eds. Hrubý, K & Brouček, S. Praha: Univerzita Karlova, 32-35.